

Mehmed Şah

Fenâri'nin

Enmûzecu'l-Ulûm

adlı eserine göre

Fetih öncesi dönemde

Osmanlılar'da ilim

anlayışı ve ilim tasnifi

Kemal Faruk MOLLA

Giriş

Me h -
m e d
Ş a h
Fenâ-
ri'nin

Enmûzecu'l-Ulûm adlı eserinden hareketle Fetih öncesi Osmanlı döneminin ilim anlayışını ve ilimler tasnifini ele alacağımız bu çalışmamızda konunun doğru anlaşılması ve değerlendirilebil-

mesi için fetih öncesi dönem için bazı değerlendirmeler yapmak gerekmektedir.

1299 yılında Osman Gazi tarafından kurulan Osmanlı Devleti, ortaya çıktığı coğrafyada yeni bir devlet olmasına rağmen, mensup olduğu değer sistemi bakımından İslâm medeniyetinin tabii bir devamı durumundadır. Ancak Osmanlı'nın vücut bulduğu coğrafyanın -Emevîler döneminden itibaren İslâm dünyası ile ilişki içinde bulunsa da *dâru'l-İslâm* haline gelmesi 1071 sonrasındadır. Bu bakımdan Anadolu, İslâm medeniyetinin yeni bir kazanımıdır. İslâm felsefe-bilim tarihi araştırmalarında dikkate alınmayan bu durum, üzerine konuşulan coğrafyanın sahip olduğu felsefe-bilim birikiminin İslâm medeniyetine mensubiyeti açısından *kaç yaşında* olduğunun sorulması ile alakalıdır. Bu soru, Timur'un siyasi hâkimiyetinin vücut bulduğu coğrafya için sorulduğunda verilecek cevap ile Osmanlı Devleti'nin yeşerdiği coğrafya için sorulduğunda verilecek cevap farklı olacaktır; zira ilkinin 700 yıllık *yaşına* (birikimine) nisbetle Osmanlı'nın *yaşı* yaklaşık 150'dir. Bu sebeple Osmanlılar pek çok şeyi yeniden inşa etmek zorunda kalmışlardır. Bu ilim anlayışı, ilim tasnifi ve eğitim kurumları için de geçerli olan bir durumdur. Osmanlı Devleti'nin fetih öncesi

245

DÎVÂN İlmî Araştırmalar
sy. 18 (2005/1), s. 245-273

döneminde yapılan şey, var olanı dönüştürmek ve geliştirmekten ziyâde *icad etmek* ve *yaratmaktır*.¹

Bundan dolayı yeni yeni İslâmlaşan Osmanlı coğrafyasındaki ilmî hayatın ve burada bulunan medreselerin sayı ve kalite bakımından İslâm dünyasının diğer ilim ve kültür merkezlerindeki ilmî hayatla ve buradaki medreselerle karşılaştırıldığında daha mütevazı olmaları doğaldır. Bu sebeple fetih öncesinde, özellikle de devletin kurulduğu ilk dönemlerde ilim ile meşgul olan ve birikimini ilerletmek isteyen kişiler Mısır, İran ve Mâverâünnehir gibi İslâm coğrafyasının kadim ilim ve kültür merkezlerine giderlerdi. Bu durumun bir yansıması olarak yeni kurulan Osmanlı Beyliği'nin ilk nesil ulemâsı Anadolu ve diğer İslâm coğrafyasından bir anlamda ithal edilmiş, çeşitli şekillerde Osmanlı coğrafyasına celbedilmişlerdir.

Osmanlı medreseleri ise hem müfredat hem de yapılanma olarak Selçuklu-Anadolu Selçuklu dönemindeki medreselerle büyük ölçüde benzerlikler arz eder. Bu durum hem siyasî yapılanma olarak Osmanlılar'ın mensub oldukları Türk-Fars geleneğine uygun düşer, hem de ulemâ tarafından sürdürülen ortak ilmî anlayış ve eğitim müfredatının Osmanlı hâkimiyeti altındaki coğrafyaya yansımaları gösterir.

Yukarıda icmâlen işaret edilen kuruluş döneminde, ilim geleneğini özellikle Sultan I. Bayezid döneminde yeniden düzenleyerek ilim hayatının sürekliliğini mümkün kılan zemini inşa edenlerden biri olan Fenarî ailesi, tabîi olarak kendilerinden sonraki pek çok ilmî çalışmanın *alında* yer alan isimleri de yetiştirmişlerdir. Onların inşa ettiği zeminin verdiği imkândan hareket eden Osmanlı ulemâsı *burhan*, *beyan* ve *irfan* geleneklerini kendilerinde cem ederek *üç-boyutlu* bir bilgiye ulaşmışlardır. Nitekim ailenin ilk simalarından olan Molla Fenarî ve oğlu Mehmed Şah Fenarî, gaza devrinin tabiatına da uygun olan *kelâmî-irfanî* çizgiyi Osmanlı coğrafyasında *ana-damar* haline getiren ve *Bistâmî-Bedreddin* çizgisinin *hurûfî* yönelimlerini, inşa ettikleri binanın içinde eriten isimler olmuşlardır.

Sahip oldukları bu özelliklere rağmen hem Molla Fenarî hem de Mehmed Şah ciddi tetkiklerin konusu olamamıştır. Molla Fenarî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili çalışmalar belli bir düzeye ulaşmış, fakat oğlu Mehmed Şah Fenarî üzerine sadece bir akademik çalışma yapılmış-

1 İhsan Fazlhoğlu, “Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayserî (656-660/1256-1261-751/1350)”, *Uluslararası Davud el-Kayserî Sempozyumu*, Kayseri 1998, s. 39; a.mlf., “Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik Astronomi Okulu”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, sy. 14 (İstanbul 2003/1), s. 7.

tır.² Ancak sözkonusu çalışma da Mehmed Şah'ın hayatı ve eserleri hakkında verilen bilgiler klasik kaynakların yanlış okunması veya kaynaklarda verilen bilgilerin tetkik edilmeden tekrar edilmesi gibi ciddi hatalar ile maluldür.³ Ayrıca, incelenmesi gereken tüm kaynaklar da çalışmada kullanılmamış ve Mehmed Şah lâıyk olduğu biçimde ilim hayatımızın içine dâhil edilememiştir. Husûsen Mehmed Şah'ın *Enmûzecu'l-Ulûm*'u da hiçbir çalışmanın konusu olamamıştır. Hâlbuki mezkûr metin o dönemde mütedavil olan ilimleri ve tartışılan mevzuları içeren bir eserdir. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz üzere kelamî, irfanî, beyanî ve hurûfî geleneği aynı çatı altında inceleyen ve bu özellikleriyle *Kuruluş dönemi* ilim anlayışının haritasını veren önemli metinlerden birisidir.

Osmanlı düşüncesi içerisinde işgal ettiği yerle doğru orantılı olarak Mehmed Şah'ın hayatını ve eserlerini, hususen *Enmûzecu'l-Ulûm*'unu konu alan bu makale iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Mehmed Şah Fenârî'nin hayatı, eserleri ve talebeleri hakkında bilgi verilecek, ikinci bölümde ise kuruluş döneminde yazılmış ilim tasnifi ile ilgili bazı kitaplarda ve özellikle Mehmed Şah Fenârî'nin, Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâyık'l-Esrâr* isimli eserinden faydalanarak telif ettiği *Enmûzecu'l-Ulûm* adlı eserinde zikredilen ilimler incelenecek, buradan hareketle fetih öncesi dönemde Osmanlı ilim anlayışı üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

I. Mehmed Şah Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri

A. Hayatı⁴

Tam adı Ebu'l-Berekât Fahreddin Mehmed Şah b. Mehmed b. Hamza b. Mehmed b. İsa el-Fenârî er-Rûmî el-Hânefi'dir. Sultan

2 Tahsin Deliçay, *Mehmed Şah ve Tesisü'l Kavâid Harfen bi-Harfîn fî Şerh-i Makâsıd-ı Esâs-ı Tasrif*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1998.

3 Mesela Deliçay, tezinin 28. sayfasında Mehmed Şah'ın hocalarından bahsederken İsmail Belîğ'in *Güldeste-i Riyâz*'ından hareketle Mehmed Şah'ın *Abdülvâcid*'den kıraat dersi aldığını zikretmektedir. Hâlbuki İsmail Belîğ'in metninden aktarılan bu kısmın aslı şu şekildedir: “(...) *Hidâye* ve ilmî nücumu Şârih-i *Kitab-ı Nükâye* Abdülvâcid'den kıraat ederek kân-ı cevâhir-i ilm ve fazilet olmuş idi. (...)”; bkz. Şahin Emirzâde İsmail b. İbrahim Belîğ, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefâyât-ı Danişperân-ı Nâdirân*, Bursa 1302, s. 244.

4 Hayatı hakkında kaynaklar şunlardır: Taşköprülüzâde, “Mevlâ Mehmed Şah Fenârîzâde”, *eş-Şekâiku'n-Numaniye*, nşr. Ahmet Suphi Furat, İstanbul 1405, s. 33; Mecdî Mehmed Efendi, “Mevlânâ Mehmed Şah İbn

Yıldırım Bayezid, Sultan Çelebi Mehmed ve Sultan II. Murad devri ulemâsındandır. Taşköprülüzâde, kendisini *Şekâik-i Numaniyye*'de dördüncü tabaka olan Sultan Yıldırım Bayezid devri âlimleri arasında saymıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmı Molla Fenârî'nin en büyük öğrencisidir.⁶ Kaynaklarda doğumu ile ilgili tarih verilmemektedir. Ancak on sekiz yaşında ilk müderrisi tayin edildiği Bursa Sultaniye Medresesi'nin 822/1419'da tamamlandığını⁷ göz önünde bulundurursak 803/1401 yılında doğması muhtemeldir.

Mevlânâ Şemseddin Fenârî”, *Şekâik-i Numaniye ve Zeyilleri: Hadâiku’ş-Şekâik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, c. I, s. 56-57; Hocazâde Sadeddin Efendi, *Tâcü’l-Tevârih Zeyli*, İstanbul 1279, s. 479; Gelibolulu Mustafa Âli, “Mevlânâ Muhammed Şah b. Şemseddin Fenârî”, *Kitâbü’t-Tarîhi Künhü’l-Abbâr*, haz. Ahmet Uğur v.dğr., Kayseri 1997, c. I, kısım I, s. 188; Bağdadlı İsmail Paşa, “Fenârî”, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, İstanbul 1951-1955, c. II, s. 190; Bursalı Mehmed Tâhir, “Mehmed Şah Fenârî”, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1334-1343, c. II, s. 15; Mehmed Süreyya, “Mehmed Şah”, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308/1315, c. III, s. 159; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. IV, s. 102; Hüseyin, “Fahrü’l-Mevlâ Mehmed Şah İbn Şemseddin”, *Bedâyi’ü’l-Vekâyi’*, I-II, Moskova 1961, 153b; Şeyhülislam Şemseddin Ebû Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, “Mehmed Şah b. Şemseddin Fenârî”, *İnbâü’l-Gumr bi-Ebnâi’l-Umûr*, Beyrut-Lübnan 1986/1402, 2. bsk., c. VIII, s. 447; Ebu’l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, “Mehmed Şah b. Şemseddin Mehmed”, *ed-Dav’ü’l-Lâmî*, Beyrut ts., c. IX, s. 79; Muhammed Abdülhay Leknevî, “Mehmed Şah b. Mehmed Hamza El-Fenârî”, *Fevâidü’l-Behiyye fî Terâcimi’l-Hanefiyye*, Beyrut 1998, s. 307; Hayreddin Zirikli, “Mehmed Şah”, *el-A’lâm Kâmus-ı Terâcim*, Kahire 1955, c. VII, s. 275; Şahin Emirzâde İsmail b. İbrahim Belig, “Mevlânâ Mehmed Şah b. Şemseddin Mehmed el-Fenârî”, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefâyât-ı Danışverân-ı Nâdirân*, Bursa 1302, s. 244-5; Nişancızâde Muhammed b. Ahmed, “Yıldırım Han Zamanındaki Bazı Âlimler: 7- Muhammed Şah Fenârî”, *Mir’ât-ı Kâinât*, sad. Faruk Meyan, İstanbul 1987, c. II, s. 337-338; Ahmed Cevdet Paşa, “Yıldırım Bayezid Han Asrındaki Ulemâ ve Meşâyih”, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul 1969, c. II, s. 629.

⁵ Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâik* [bundan sonra *HŞ*], s. 90.

⁶ Annesi hakkında bilgi mevcut değildir. Ancak bir ansiklopedide 1402 Ankara Savaşı neticesinde Karamanoğlu Mehmed Bey (ö. 822/1423) ile birlikte Konya’ya giden Molla Fenârî’nin, 10 yıl kaldığı Konya’da Mehmed Bey’in kızı Gül Hatun ile evlenip iki oğlu ve iki kızı olduğuna dair bir kayıt varsa da kaynak olarak verilen, bizim de kullandığımız eserlerde böyle bir bilgiye rastlayamadık; bkz. “Molla Fenârî”, *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, c. XII (İstanbul ts), s. 293.

⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmed ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul 1966, s. 95; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 491; Mustafa Lütfi Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 117-118; Cevat İzgi, *Osmanlı Medrese-*

İlk tahsilini babasından almıştır. Kendisi Mola Fenârî'nin en önemli talebesidir. Diğer bir hocası da Bursa Manastır Medresesi'nde Molla Fenârî'den sonra müderris olan *Molla Yegan* diye bilinen Muhammed b. Armağan'dır (ö. 840/1436-7).⁸ Mehmed Şah ayrıca Kütahya Vâcidiye Medresesi müderrisi Abdülvâcid b. Muhammed b. Muhammed el-Meşhedî'den (ö. 838/1435), Esirüddin el-Mufaddal b. Ömer el-Ebherî'nin (ö. 663/1265) hikmet sahasındaki kitabı *Hidâyetü'l-Hikme*'yi okumuş⁹ ve gök cisimlerinin bir düzlem üzerine izdüşümü yahut küre ile temsil edilmesine yarayan astronomi âletlerinin yapımı ve kullanılmasını öğreten ilm-i usturlâbı tahsil etmiştir.¹⁰ Hatta bu zat, usturlâb ve kullanımı konusunda, Mehmed Şah'ın ezberlemesi için 552 beyitten müteşekkil *Me'âlimu'l-Evkât* isimli manzum bir eser telif etmiş, daha sonra bu eseri şerh etmiştir.¹¹

Kefevî ise Abdülvâcid'den gezegenlerin ve yıldızların gökyüzündeki konumları, hareketleri ve bunlardan hareketle zic ve takvimlerin hazırlanmasından bahseden ilm-i hey'et (astronomi) ve gök cisimlerinin farklı konumlarından hareketle oluş ve bozuluş âleminin çeşitli mertebelerindeki değişimleri önceden görmek, öğrenmek amacını taşıyan ilm-i nücûmu okuduğunu belirtmektedir.¹²

Antakyalı olup Mısır ve Şam bölgesine yaptığı ilmî seyahatlerden sonra Bursa'ya yerleşen Abdürrahman Bistâmî (ö. 857/1453) de özellikle gizli ilimlerde Mehmed Şah'ın hocası olmuştur. Bistâmî *Kitabu Dürreti Tâci'r-Resâil ve Gurreti Minhaci'l-Vesâil* adlı eserinde

---

lerinde İlim, İstanbul 1997, c. I, s. 281; Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s. 81.

8 HŞ, s. 90.

9 Mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden meydana gelen eser, Osmanlı medreselerinin hikmet-i nazariyye sahasındaki vazgeçilmez ders kitabıdır; bkz. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 116; *Hidâyetü'l-Hikme*'nin tahkikli metni ve tercümesi yanında muhteva analizini ihtiva eden bir çalışma için bkz. Abdullah Yormaz, *Ebherî'nin Hidâyetü'l-Hikme'si ve Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

10 HŞ, s. 66; Şahin Emirzâde, *Güldeste-i Riyâz*, s. 244-245.

11 Ramazan Şeşen-Cevat İzgi-Cemil Akpınar-İhsan Fazlıoğlu, *Osmanlı Astro-nomi Literatürü Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1997, c. I, s. 23; Salim Aydüz, "Abdülvâcid b. Muhammed", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* [bundan sonra *YAYOSA*], c. I (İstanbul 1999), s. 70. *Şekâik* müellifi *Me'âlimu'l-Evkât* adlı eserinin müellif nüshasını gördüğünü kaydetmektedir; bkz. Taşköprülüzâde, *Şekâik*, s. 44; HŞ, s. 66.

12 Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü A'lami'l-Abyâr min Fukahâi Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Mubtâr*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi nr. 630, vr. 422a.

Mehmed Şah'tan sitayişle bahsetmektedir. Mehmed Şah da Bistâmî'nin ilm-i hurûfa dair eserleri için övgülü ifadeler kullanmıştır.¹³

Mehmed Şah Fenârî henüz onsekiz yaşındayken Sultan Çelebi Mehmed tarafından Bursa'da¹⁴ inşa ettirilen Sultaniye Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. Medresenin ne zaman inşa edildiği hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bununla beraber cami ve medrese için tanzim edilen vakfiyenin 1419 tarihli olması sebebiyle ekseriyetle bu tarih kabul edilmektedir.¹⁵ Bu medresede Mehmed Şah ile birlikte kardeşi Yusuf Bâli, Alaaddin Tûsî, Molla Yeganzâde, Hocazâde ve Molla Hüsrev gibi devrin önemli âlimleri müderrislik yapmışlardır.

Mehmed Şah, Sultaniye Medresesi'ndeki ilk dersini halka açık olarak yapmıştır.¹⁶ Bu ilk dersinde, dönemindeki âlimler de hazır bulunmuş, kendisine, muhtelif ilimlerde zor sualler yönelmişlerdir. Mehmed Şah bunlara en güzel şekilde cevap vererek ilmini ispat etmiş, bu medreseye hakkıyla tayin edildiğini herkese göstermiştir. Molla Hüsrev (ö. 885/1480) Osmanlı ülkesinde iki ders dinlediğini, bunlardan birincisinin Fenârîzâde Mehmed Şah'ın Sultaniye Medresesi'nde verdiği ilk ders olduğunu belirtir.¹⁷

Mehmed Şah 1419 yılında babası Molla Fenârî ile birlikte hacca gitmiştir. Bu seyahatte Mısır ve Kudüs'e de uğramışlar, 1424 senesinde Anadolu'ya geri dönmüşlerdir.¹⁸ Amasya tarihçisi Hüseyin Hüsameddin bu seyahatin seyrini şu şekilde anlatmaktadır:

“Molla Fenârî vahdet-i vücud nazariyesine bağlıydı ve Muhyiddin Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserini okutmaktaydı. 819/1416 yılında ortaya çıkan Şeyh Bedreddin hadisesinde okuttuğu bu kitabın melâmî

13 İhsan Fazlıoğlu, “İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü's-Safa ve Abdurrahman Bistâmî”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, sy. 2 (İstanbul 1996/2), s. 239-240.

14 Bursalı her ne kadar Sultaniye Medresesi'nin Edirne'de olduğunu söylüyor- sa da bu konuda yanılmaktadır; bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* [bundan sonra *OM*], c. II, s. 15.

15 Medrese hakkında daha geniş bilgi için bkz: Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmed*, s. 95; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 491; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 117-118; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. I, s. 281; Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s. 81.

16 Gelibolulu, umumî ders âdetinin Mehmed Şah Fenârî'den miras kaldığını ifade eder; bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kitâbü't-Tarihî Künhü'l-Abbâr Rükûn-i Râbî'den Cüz-i Evvel*, İstanbul 1860, s. 111.

17 *HŞ*, s. 209.

18 Müjdat Uluçam, “Molla Fenârî”, *YAYOSA*, c. I (İstanbul 1999), s. 448.

ve hurûflerin hissiyatında tesiri olması sebebiyle Molla Fenârî'nin de suçlu olduğunu düşünenler vardı. 821/1419 senesinde Şeyh Bedreddin ve Düzmece Mustafa olaylarının neticesinin vehametinden endişe eden Molla Fenârî, yanına büyük oğlu Mehmed Şâh'ı da aldı ve Mısır'a, oradan Kudüs'e sonra da hacca gitti. 1424 yılında Anadolu'ya geri döndü."¹⁹

Şeyh Bedreddin'in Abdurrahman Bistâmî'nin tesiriyle mehdîliğini ilan etmesi ve sonrasında gelişen olaylar, Bistâmî ile aralarında hocalarına talebe ilişkisi bulunan Molla Fenârî ve oğlu Mehmed Şah Fenârî'nin hac bahanesiyle Osmanlı coğrafyasından uzaklaşmasına sebep olmuştur denebilir.

İbn Hacer el-Askalânî, Mehmed Şah'ın otuzlu yaşlarda ikinci defa hacca gittiğini ve dönüşte Karaman toprağında 840/1437 yılında vefat ettiğini kaydeder.²⁰ Amasya tarihçisi ise 829/1426 senesinde Sultan Çelebi Mehmed'in oğlu Mustafa'nın isyanının o zamanın bütün önde gelen kişilerini alakadar ettiğini ve yapılan geniş tahkikat neticesinde Hacı İvaz Paşa, Çandarlızâde İbrahim Paşa ile birlikte Mehmed Şah'ın da suçlu görülerek 832/1429 tarihinde öldürüldüğünü iddia etse de²¹ tarihî kaynaklar incelendiğinde bu iddianın doğru olmadığı görülmektedir.

Kaynaklar Mehmed Şah'ı zeki, faziletli ve zamanın ileri gelen âlimlerinden birisi olarak tanıtır. Babası Molla Fenârî'nin meşgul olduğu bütün ilimlerle meşgul olmuş ve babasının pek çok eserine şerh yazmıştır. Akli ve nakli ilimlere vukûfuyeti devrinin ulemâsı tarafından tasdik edilmiş, hatta pek çok kaynakta babasından daha zeki olmasıyla temâyüz ettiği ifade edilmiştir.²²

Kaynaklar Mehmed Şah'ın talebesi olarak, Sultaniye Medresesi'ndeki ilk dersinde mu'idi ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin de talebesi olan Fahreddin Acemî ve Molla Sinan Acemî'nin²³ isimlerini verirler. Oğlu Hasan Çelebi talebesi olarak gösteriliyorsa da babasının vefatından sonra doğduğundan, bu bilgi yanlıştır.²⁴

19 Amasya tarihçisi Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sy. 18 (İstanbul 1926), s. 281-283.

20 İbn Hâcer el-Askalânî, *İnbâü'l-Gumr*, s. 447.

21 Amasya tarihçisi Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sy. 19 (İstanbul 1927), s. 151-152.

22 HŞ, s. 56; Hocazâde Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih Zeyli*, s.429; Gelibolulu, *Kitâbü't-Tarih*, s. 111.

23 Kefevî, *Ketâibü A'âlemi'l-Abyâr*, vr. 422a.

24 Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi", *DİA*, c. XVI (İstanbul 1997), s. 313-315.

Ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler varsa da 839/1436'da vefat etmiş olması doğru olarak kabul edilebilir.²⁵ Kabri Bursa'da babasının yaptırmış olduğu Molla Fenârî Camii ve medresesinin haziresindedir.

B. Çocukları

1. Hasan Çelebi

840/1437 yılında Bursa'da, babasının vefatından sonra doğmuştur. Yetiştirilmesiyle amcaları meşgul olmuştur. Sultaniye Medresesi'nde Fahreddin Acemî, Alaaddin et-Tûsî ve Molla Hüsrev'den ders almıştır. Arap dili, meânî, beyân, kelâm, fıkıh usûlü ve aklî ilimlerde temâyüz ederek genç yaşta ilmî üstünlüğünü ispatlayınca Edirne Halebiye Medresesi müderrisliğine tayin edilmiştir. Daha sonra Şam ve Mısır'a ilmî seyahatlerde bulunmuştur. Dönüşünde İznik Orhan Gazi Medresesi'ne, 1476'da da Fatih tarafından Sahn-ı Seman'a müderrislik vazifesiyle tayin edilmiştir. II. Bayezid devrinin ilk yıllarında 1481'de emekli olmuş, emekliliğinden sonra münzevî bir hayat sürmüştür. Birçok ilim dalında eserleri bulunan Hasan Çelebi 891/1486 yılında vefat etmiştir.²⁶

2. Vezir Ahmed Paşa

890/1485'de nişancılıktan vezirlik vazifesine getirilen Ahmed Paşa, 902/1496-7'de emekli olmuştur.²⁷

Bu iki oğlu dışında bir de ismi bilinmeyen kızı bulunan Mehmed Şah'ın kızının eşi Kadı Musazâde Mehmed Efendi'dir ve Haydar adında âlim bir oğullarının olduğu bilinmektedir.²⁸

C. Eserleri

Mehmed Şah müderrislik görevinin yanısıra sarf, nahiv, tefsir, fıkıh, kelâm, felsefe gibi muhtelif sahalarda pek çok eser yazmıştır. Eserlerinin hepsi yazma halindedir.

1. Arap Dili ve Edebiyatına Dair Eserleri

a. *Tesîsü'l-Kavâid Harfen bi-Harfin fî Şerhi Makâsıdı Esâsi's-Sarf*: Ba-

25 Ölüm tarihi olarak *Osmanlı Müellifleri*'nde 830/1427, Amasya tarihçisi Hüseyin Hüsameddin tarafından 832/1429, *Sicill-i Osmânî*'de 836/1433, *Mirrât-ı Kâinât* isimli eserde 837/1434, *Şekâik*, *Tâcü't-Tevârîh*, *Keşfü'z-Zünûn*, *Hediyetü'l-Ârifîn* ve *Bedâyi'ü'l-Vekâyi* isimli eserlerde 839/1436, *İnbâü'l-Gumr*, *el-Fevâidü'l-Behiyye* isimli eserlerde ise 840/1437 olarak verilmiştir.

26 Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi", s. 313-315.

27 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* [bundan sonra SO], c. III, s. 159.

28 SO, c. III, s. 159; *Şekâik*'te Kadı Musazâde Mehmed Efendi, Mehmed Şah'ın oğlu olarak gösterilmektedir; bkz. HŞ, s. 422

bası Molla Fenârî'nin sarf alanında yazdığı *Esâsu's-Sarf fî İlmi't-Tasrîfe* 821/1419 tarihinde yazdığı şerhtir.²⁹ Eser, Tahsin Deliçay tarafından doktora çalışması olarak hazırlanmıştır.³⁰

- b. *Risâle fî İlmi'l-Beyân*: Belâgat ilmiyle ilgili olup, mütetekellimin, konuşurken merâmını ifade etme yolları olarak kullandığı *hakikat*, *mecaz*, *istiare* ve *teşbih* gibi kavramları açıklamaktadır.³¹

Kaynaklarda, babasının yazmış olduğu önemli bir *nahiv* metnine *şerh* yazdığı belirtiliyorsa da Mehmed Şah'ın böyle bir eserine rastlanmamıştır.³²

2. Fıkha Dair Eserleri

- a. *Hâşiye alâ Fusûli'l-Bedâyi' li-Usûli's-Şerâyi'*: Babası Molla Fenârî'nin fıkıh usûlüne dair eserinin üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Hamidiye nüshasında babasının yazmış olduğu hâşiyeleri topladığına dair kayıt bulunmaktadır.³³
- b. *Telbîsu'l-Fusûl ve Tarsîsu'l-Usûl*: Babası Molla Fenârî'nin *Fusûlu'l-Bedâyi' li-Usûli's-Şerâyi'* isimli usûl-ı fıkıha dair eserinin bir muhtasarıdır.³⁴

3. Kelâm ve Felsefeye Dair Eserleri

- a. *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Mensûbe ilâ Şemsüddîn el-Fenârî: Şerhu'l-Elğâz* ve *Şerhu Manzûmeti'l-Elğâz li'l-Fenârî* adlarıyla da anılmıştır. Molla Fenârî, Karaman'a gittiğinde oradaki âlimler onun ilmini önemsememişler, bunun üzerine Fenârî de onları aciz bırakacak bir manzume nazmetmiştir.³⁵ Bu manzumede, 20 ilme³⁶ dair bilinen

29 Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 4770, 130 vr. 17 satır (müellif nüshası); Süleymaniye Ktp., Laleli nr. 3072, 86 vr.; Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr. 4611, 93 vr.

30 Şanlıurfa 1998.

31 Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa nr. 1014/8, vr. 96b-99a, 21 satır.

32 *HŞ*, s.53. Nüshası tespit edilememiştir.

33 Süleymaniye Ktp., Hamidiye nr. 420, 223 vr.; Süleymaniye Ktp., Laleli nr. 732, 228 vr. 19 satır; Süleymaniye Ktp., Cârullah nr. 476; Süleymaniye Ktp., Yeni Cami nr. 322, 269 vr.; Millet Ktp., Feyzullah Efendi nr. 604, 226 vr., 19 satır; Millet Ktp., Feyzullah Efendi nr. 571, 148 vr., 13 satır; Bayezid Ktp., Veliyyuddin Efendi nr. 901, 222 vr., 13 satır.

34 Süleymaniye Ktp., Laleli nr. 691, 92 vr, 19 satır.

35 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn* [bundan sonra *KZ*], nşr. Şerafettin Yaltkaya-Rıfat Bilge, İstanbul 1941-1943, c. I, s. 184. *Şekâik*'te Fenârî'nin *Elğâz*'ı yazma sebebi "kendisiyle muâsır olan ulemâyı imtihan"dır; bkz. *HŞ*, s. 48-49.

36 Eserde mevcut olan ilimler şunlardır: Kelâm, tefsir, hadis, kıraat, meşrû'-mecmû' (ma'kûl-menkûl) [hakâyık], hurûf, cevâhir, sarf, nahiv, meânî, beyân, bedi'i, mantık, evâil (ilâhiyât), meftûh (hisabü'l-meftûh), usturlâb, fıkıh, misâha, hisâb[-ı hevâi]

isimleri değiştirip bilmece şekline getirmiştir. Devrin ulemâsından hişbiri bunu çözememiş, oğlu Mehmed şâh, ondaki müşkülleri çö-züp her kitasına bir kıta ekleyerek şerh etmiştir.³⁷

- b. *Risâletü'l-Es'ile fi'l-Hikme*: Bu eser hareket hakkında olup, zahriye-sinde Mehmed şah'a ait olduğu yazılı olsa da içinde herhangi bir kayıt mevcut değildir. Eserde Seyyid şerif'in *şerb-i Tecrid* ve *şerb-i Mevâkif* ve İbn Sinâ'nın *şifâ*'sına atıflar bulunmaktadır.³⁸
- c. *Talîkât alâ Kismi'l-İlâhiyyât min şerbi'l-Mevâkif*: Adududdin İci'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkif fi İlmi'l-Kelâm* adlı eserine Seyyid şerif Cürçânî (ö. 816/1413) tarafından yapılan şerhin ilahiyat bölü-münün ilk kısmına yapılmış bir hâşiyedir.³⁹

4. Tefsire Dair Eseri

- a. *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Fâtıba li'l-Beydâvi*: Beydâvi'nin (ö. 685/1286) *Envârü'l-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsirinin başından Sûre-i Ba-kara'nın bazı mevzuuna hâşiyedir.⁴⁰

5. Diğer Eserleri

Mehmed şah Fenârî'nin bunların dışında *Silabü'l-Mürîd fi't-Tasav-vuf*,⁴¹ *Risâle fi İmân-ı Ebeveyni'n-Nebi*,⁴² *Kitâb-ı Ed'ıye*,⁴³ *Risâle fi'l-Mikyâs*,⁴⁴ *Enmûzecü'l-Ulûm*⁴⁵ adlı eserleri de vardır.

37 İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar nr. 4444, 53 vr., 15 satır (Bu nüsha müellif nüshası olup telif tarihi 824 olarak kayıtlıdır); Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar nr. 2099/7, vr. 244b-308b, 14 satır; Bayezid Ktp., Veliyyüddin Efendi nr. 3237, vr. 182b-213b, 21 satır.

38 Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 4697/2, vr. 33a-47b.

39 Hocazâde Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih Zeyli*, s. 429 (Hocazâde bu risâlenin müellif nüshasını gördüğünü söyler); İsmail Belig, *Güldeste-i Riyâz*, s. 245; Ramazan şeşen, "İlk Devir Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 12 (İstanbul 2002), s. 281. Araştırmalarımızda bu eserin herhangi bir nüshasına ulaşamadık. Başka bir Fenârîzâde ile karıştırılmış olma ihtimali vardır.

40 Nuruosmaniye Ktp. nr. 596/3, 40 vr., 25 satır (müellif nüshası), demirbaş numarası 448 olarak gösterilmişe de yanlıştır; Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi nr. 1102-3/3, vr. 311b-344b, 27 satır.

41 Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, s. 190; Ramazan şeşen, "İlk Devir Osmanlı Âlimleri", s. 281. Yaptığımız araştırmada bu eserin herhangi bir nüshasına ulaşamadık.

42 *OM*, c. II, s. 15. Yaptığımız araştırmada bu eserin herhangi bir nüshasına ulaşamadık.

43 *OM*, c. II, s. 15. Yaptığımız araştırmada bu eserin herhangi bir nüshasına ulaşamadık.

44 şeşen, "İlk Devir Osmanlı Âlimleri", s. 281.

45 Çalışmamız bu eserle ilgili olduğundan ayrıntılı bilgi ileride verilecektir.

6. Kendisine İsnad Edilen Eserler

Mehmed Şah Fenârî'ye ait olmadığı halde çeşitli eserlerde ve kütüphane kayıtlarında kendisine isnad edilen bazı eserler bulunmaktadır.

- a. *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid li-Şerhi't-Tecrîd*: Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tecrîdü'l-Kelâm* adlı eserine Şemseddin İsfehânî tarafından yapılan şerhin Seyyid Şerif Cürçânî hâşiyesine hâşiyedir. Bu eser Mehmed Şah Fenârî'ye isnad edilmekle beraber eserin içinde Hatipzâde diye anılan Muhyiddin Mehmed b. Hatip (ö. 901/1495), Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve Celaleddin Devvânî'ye (ö. 908/1502) atıflar olması sebebiyle eserin Mehmed Şah'a nisbet edilmesi doğru değildir.⁴⁶
- b. *Hâşiye alâ Sadri's-Şerî'a el-Vikâye*: Sadrî's-Şerî'a Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud b. Ubeydullah b. Mahmud Sadreddin'e (ö. 747/1346) ait fıkıh eserine hâşiyedir. Mehmed b. Ali b. Yusuf b. Mehmed b. Hamza isimli başka bir Fenârîzâde'ye ait olan bu eserin, telif tarihi (998) itibarıyla Mehmed Şah Fenârî'ye nisbeti mümkün değildir.⁴⁷
- b. *Şerhu'l-Ferâizi's-Secâvendî (Sirâciyye)*: İmam Siraceddin Muhammed b. Mahmud b. Abdürreşid'e ait miras hesabına dair esere şerhtir. Bu eser, telif tarihi 862 olması sebebiyle Mehmed Şah'a ait değildir.⁴⁸
- c. *Hâşiye alâ Risâleti'l-Kadîme fî İsbâti'l-Vâcib*: Devvânî'ye ait isbâtî vâcibe dair risâleye hâşiyedir. Celaleddin Devvânî 833-908/1429-1502 tarihlerinde yaşadığından, bu eser Mehmed Şah'a ait değildir.⁴⁹

II. Fetih Öncesi Dönemde İlim Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ilim anlayışı, devletin ilk medresesi olan İznik Medresesi'ne müderris olarak tayin edilen Davud-ı Kayserî ile başlayıp Molla Fenârî ile yerleşen irfânî-kelâmî çizgidir.⁵⁰

46 Süleymaniye Ktp., Laleli nr. 2214/2, vr. 33b-47a numaraya kayıtlı eser Mehmed Şah'a ait gösterilmektedir.

47 Bursalı Mehmed Şah'a ait göstermiştir; bkz. *OM*, c. II, s. 15; Süleymaniye Ktp., Cârullah 1118/1.

48 Bursalı Mehmed Şah'a ait göstermiştir; bkz. *OM*, c. II, s. 15; Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa nr. 757.

49 Bursalı Mehmed Şah'a ait göstermiştir; bkz. *OM*, c. II, s. 15.

50 İhsan Fazlıoğlu, "Ahmed Efendi Taşköprülüzâde", *YAYOSA*, c. I (İstanbul 1999), s. 122.

Kayserî, hem aklî hem de naklî ilimlerdeki birikimini İznik Medresesi'ne aktarmış, böylece klasik İslâm ilim geleneği ile henüz başlangıç aşamasında bulunan Osmanlı ilim hayatı arasında sürekliliği sağlayan bir bağ kurmuştur. Onun en önemli başarısı Sadreddin Konevî'yi takip ederek irfânî söylemi medrese diliyle yeniden inşa etmesidir. Böylece medrese ile tasavvuf arasında dil düzeyinde mutabakat sağlanarak bir anlaşma ortamı meydana getirilmiştir.⁵¹

A. Fetih Öncesi Dönemde İlim Tasnifi

İlimler, insanın varlıkla kurduğu ilişkinin bir sonucu olarak farklı şekillerde, belirli sıra düzeni içerisinde tasnife tâbi tutulurlar.⁵² Böylelikle ilimlerin alan ve sınırlarını birbirinden ayırmak, bu alanlar arasındaki ilişkileri belirlemek mümkün olmaktadır.

İlimler genel olarak konu ve gayesine göre sınıflandırılmaktadır. İlim tasniflerinde yer verilen ilimler, mevcut olan, okunan, okutulan veya tedavülde olan ilimlere işaret etmektedirler. Aslında ilim tasnifine dair eserler nihayetinde eğitim müfredatının temelini oluşturmak üzere kaleme alınmıştır.⁵³ Bu ilimlerden bazıları medreselerde okutulurken, bir kısmı ise özel olarak okunmaktadır. Her iki durumda da bu eserlerden biz, o dönemde bilinen, mütedavil olan ve rağbet edilen ilimleri ve bu ilimlerin sıra düzenini öğrenebiliriz.

Bu amaç doğrultusunda fetih öncesi dönemde Osmanlılar'da ilim anlayışının ve ilim tasnifinin nasıl olduğunu anlayabilmek için öncelikle Osmanlı coğrafyasında o dönemde yazılmış çeşitli *tasnifu'l-ulûm* eserlerine yer verilecek ve bu eserler üzerinden bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. Davud-ı Kayserî'nin (ö. 751/1350)

el-İthâfu's-Süleymânî fî'l abdi'l-Orhânî isimli eseri⁵⁴

Davud-ı Kayserî 1336-7'de Orhan Bey tarafından inşa ettirilen ilk Osmanlı medresesi olan İznik Medresesi'ne baş müderris olarak tayin edilmiştir. Kayserî aldığı diğer eğitiminin yanında Tokat/Niksar'daki Nizamiye Medresesi'nde İbn Sartak'tan matematik-astronomi tahsil

51 İhsan Fazlıoğlu, "Davud-ı Kayserî", *YATOSA*, c. I (İstanbul 1999), s. 370.

52 İhsan Fazlıoğlu, "Selçuklular Döneminde Anadolu'da Felsefe ve Bilim", *Cogito*, sy. 29 (İstanbul 2001), s. 166.

53 Hüseyin Atay, "Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (Ankara 1980), s. 41.

54 Bu enmûzecin Davud-ı Kayserî'ye ait olduğunu tespit edip, eserden beni haberdar eden İhsan Fazlıoğlu'na teşekkür ederim.

etmiş ve böylece Meraga Okulu'nun birikimini tevâritis etmiştir. Kayserî bu birikimi İznik Medresesi'ne naklederek klasik İslâm ilim geleneği ile henüz başlangıç aşamasındaki Osmanlı ilim hayatı arasında sürekliliği sağlayan kimse olmuştur.⁵⁵

Kayserî'nin İslâm-Osmanlı ilmî geleneğinde önemli ve merkezi bir yeri vardır. Onu bu konuma yükselten şey Sadreddin Konevî'yi takip ederek irfânî söylemi, yani genelde tasavvufî keşfi ve özelde vahdet-i vücudu, burhânî ıstılahlarla, yani medrese diliyle inşa etme başarısıdır. Buna bağlı olarak Selçuklu-Osmanlı medrese geleneği ile tasavvuf geleneği arasında dil çerçevesinde belirli bir mutabakat sağlanmıştır.⁵⁶

Davud-ı Kayserî, Orhan Bey'in oğlu Süleyman Şah'a ithaf ettiği ilimler tasnifi ile ilgili eserini üç kısma ayırır: a) Birinci Kısım *ulûm-ı şer'îyyeye* dairdir. Burada tefsir, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm ve hilâf ilimlerine yer vermektedir. b) İkinci kısım *ulûm-ı akliyye*'ye dairdir. Burada ele alınan ilimler hesap, hey'et, menâzır, tıp ve ahlâktır. c) Üçüncü kısım *ulûm-ı arabîyye* hakkındadır ve edeb, lügat, sarf, aruz, nahiv, meânî, beyân, hatt ve inşa ele alınmaktadır.⁵⁷

2. Abdurrahman Bistâmî'nin (ö. 857/1453)

*Kitâbu'l-Fevâhi'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihî'l-Mekkiyye*⁵⁸ adlı eseri

Din ve dil ilimlerinin yanında, başta gizli ilimler olmak üzere tıp, simya ve tarih sahalılarında kendini geliştiren Abdurrahman Bistâmî'nin *Kitâbu'l-Fevâhi'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihî'l-Mekkiyye* isimli eseri, Osmanlı kuruluş dönemi ilim anlayışına dair önemli kaynaklardan biridir. Kitap her ne kadar tamamlanmamış olsa da yüzü aşkın ilmin is-

55 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Coğrafyasında İlimi Hayatın Teşekkülü", s. 36.

56 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Coğrafyasında İlimi Hayatın Teşekkülü", s. 38.

57 Davud-ı Kayserî, *İthâfu's-Süleymanî fi Abdi Orbânî*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Arâbî nr. 2173, 42 vr. Bu eser İhsan Fazlıoğlu tarafından yayımlanmaktadır.

58 Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr. 4610, 97 vr., 19 satır; Süleymaniye Ktp., Hekim Ali Paşa nr. 495/1, 140 vr.; Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi nr. 664, 161 vr., 26 satır; Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba nr. 330, 108 vr., 25 satır; Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa nr. 608/8, 153 vr., 23 satır; Süleymaniye Ktp., Hamidiye nr. 688, 227 vr., 21 satır; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi nr. 1612, 178 vr., 21 satır; Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi nr. 183, 229 vr., 19 satır; Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi nr. 183 mükerrer, 146 vr., 25 satır; Süleymaniye Ktp., M. Hafid Efendi nr. 320, 254 vr., 19 satır; Süleymaniye Ktp., Nafiz Paşa nr. 432, 114 vr., 17 satır; Millet Ktp., Reşid Efendi nr. 426, 210 vr.

mini zikretmektedir. Eser Kâtip Çelebi tarafından⁵⁹ Osmanlılar döneminde ilimler tasnifini konu alan ilk kitap olarak kabul edilmektedir.⁶⁰

Abdurrahman Bistâmî'nin eserinde yer verdiği ilimlerin bazıları şunlardır: usûlü'd-dîn, usûl-i fıkıh, fıkıh, ferâiz, hesap, el-cebr ve'l-mukâbele, tefsir, kıraat, ilel-i kıraat, delâil-i icâz, hadis, esmâü'r-ricâl, tevârîh, megâzî, nahiv, sarf, lügat, edeb, iştikak, el-meânî ve'l-beyan, emsâl, aruz, kafiye, bedâiyü'ş-şiir, karzü'ş-şiir, inşa, sicillât, tashîf, mantık, cedel, hilâf, edebü'l-bahs, tıp, nebat, hayvan, saydele, teşrih, ilaç, et'ime, meâdin, tabîiyye, marifetü'l-cevâhir, siyaset, filâha, kuûdü'l-ceyş, ahlâk, müsâmeretü'l-mülûk, adâbü'l-mülûk, hendese, misâha, eskâl, âlât-ı harb, tabir, fal, nücûm, reml, kehânet, mîkât, ta'dîl, kav-sü'l-kuzâh, edvârü'l-ekvâr, kırânât, baytara, bezdere, mûsikî, raks, bâh, firâse, esbâb ve alamet, ihtilâc, kıyâfe, iyâfe, riyâfe, nazar fi'l-keyf, kuvve, hiyel-i Sâsâniyye, kimya, simya, nirac, tılsım, hiyânetü'l-kevâkib, azâim, rukiy, hiref ve sanâyi', el-kevn ve'l-fesâd, nevâtihi'l-mevcûdât, istihzâr, dua, havâss-ı ruhâniyye, tasavvuf, siyer, tayr, fenâ ve bekâ, sûd ve verâ, âdâb-ı dua, reddü'l-kazâ, berzah, uhuvvet, cifr, tasarruf bi'l-hurûf ve'l-esmâ, hiref,⁶¹ mezc ve rabt, vefk, tıbb-ı ruhânî, istintâk, hafiyetü'ş-şemsiyye, hafiyetü'l-kameriyye, noktâtü'l-harfîyye, tabiatü'l-hurûf, a'dâdü'l-cemâliyye, a'dâdü'l-celâliyye, istihrâc-ı melekîyye, ve-him, tasrîf bi'n-nefs, havâssü'l-hurûfi'r-ruhâniyye, havâssü'l-esmâ, havâssü'l-a'dâd, ediy-e nebeviye (...).

Ayrıca Bistâmî'nin *Kitabu Dürreti Tâci'r-Resâil ve Gurreti Minhaci'l-Vesâil* isimli eserinde, Anadolu'da özellikle Osmanlı bölgesinde çeşitli şehirlerde hangi eseri telif ettiğini, kime okuttuğunu tarihi ile birlikte zikreder. Bu durum o dönemde yaşayan, ancak ismini bilmediğimiz bazı âlimlerin tahsili ve Bistâmî ile ilişkilerini tespit etme imkânı vermektedir.⁶²

3. Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ* isimli eseri

Şeyhoğlu eserinde öncelikle, ilmin başının Tanrı korkusu olduğunu belirtip sonra ilimleri *zâhir* ve *bâtın* diye ikiye ayırmaktadır. Zâhirî ilimler tefsir, hadis, ahbâr (tarih ve kısas-ı enbiyâ), fıkıh, usûlü'd-

59 KZ, c. II, s. 1293.

60 İhsan Fazlıoğlu, "Abdurrahman Bistâmî" *YATOSA*, c. I (İstanbul 1999), s. 25; Fazlıoğlu, "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında", s. 229-240.

61 Bistâmî bu ilim içinde 148 ilim olduğunu belirtir.

62 İhsan Fazlıoğlu, "Abdurrahman Bistâmî", s. 25; bu eserin tanıtımı için bkz. Fazlıoğlu, "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında", s. 229-240.

dîn'dir. Bâtınî ilimler ise şunlardır: Ahvâlin marifeti, iman, islâm, ih-san, gerçeklik, iyân, ayn, tevbe, zühd, verâ, takva, ihlas, nefis ve marifet, sıfat, tavırlar, gönlün aslı, âfât-ı nefis, terhib-i nefes, tasfiye, kalbi terbiye, marifetin sırrı, marifetin haysiyeti, nefsin marifeti, nefsin terbiyesi ve arınması, gizli marifet ve onun faydaları, nefsânî, şeytânî, akli, imanî, melekî, ruhânî ve rahmanî hatırları fark etmek, işaret, ilham, kitâbet, nidâ, hakîf, vahiy ve kelâmı fark etmek, tehzîb-i ahlâk, tebdîl-i sıfat, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak, müşâhedeler ve onun envâ, mükâşefe ve dereceleri, tevhid ve makamları, Allah'ın esmâ ve sıfatları, celal sıfatı, cemal sıfatı, zât sıfatı, e'âl sıfatı, sıfatın manileri, sıfatın tecellîsi, zâtın tecellîsi, makamlar, ahvâl, yakınlık, ıraklık, fena'l-fenâ, bekâ, likâ, mestlik, ayıklık, fenâü'l-fenâ, bekâü'l-bekâ, ulaşmak, ulûm-ı gaybî ve ledünnî ilimler.⁶³

Şeyhoğlu'nun tasnifinde iki husus dikkati çekmektedir: Bunların ilki şer'î ilimleri *zâhir* ve *bâtın* diye ikiye ayırması; diğeri ise tasavvufî/bâtınî ilimlere zâhirî ilimlere nisbetle daha fazla yer ayırmasıdır. Bu hususiyetler Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ*'da irfânî çizgiyi takip ettiğini göstermektedir.

4. *Muradnâme*

Muradnâme, Keykavus b. İskender'in 475/1082'de telif ettiği *Kâbusnâme*'nin Mahmud b. Mehmed Dilşâd Şirvânî tarafından 830/1427 tarihinde yapılmış Türkçe tercümesidir.

Bedr-i Dilşâd, kitabının ilimler tasnifi ile ilgili bölümünde -müellifin yaptığı tasnifi takip ederek- ilimleri *pratik-teorik* (amelî-nazarî) olarak tasnif eder.

a. Meslekler (pratik ilimler) ikiye ayrılır:

- i. İlmî olup sanata ulaşanlar; *hendese* ve *nücûm* gibi.
- ii. Sanat olduğu halde ilimle ilgili olanlar; göz doktorluğu ve çalgıcılık gibi.

b. Teorik olan ilimler ise *aklî* ve *naklî* olmak üzere iki kısımdır:

- i. Mantık, felsefe, astronomi, astroloji ve hendese gibi ilimler aklîdir.
- ii. Naklî ilimler ise *dinî ilimler* ve “ona vesile olanlar” olmak üzere iki kısımdır:
  - Dinî ilimler *tefsir* ve *hadis* olup bunlardan meydana çıkan ve bilinmesi gereken üç ilim daha vardır: usûl-i din, usûl-i fıkıh ve fıkıh.

63 Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mihekkü'l-Ulemâ*, haz. Kemal Yavuz, Ankara 1991, s. 122-150.

- Âlet ilimleri ise on iki olup şunlardır: Lügat, sarf, iştikak, nahiv, meânî, beyân, aruz, ilm-i kavâfi, inşa, şiir, kitâbet ve hitabet.⁶⁴

5. *Terceme-i Kâbusnâme*

Kâbusnâme'nin Mercüme Ahmed tarafından Sultan II. Murad'ın emri üzerine 835/1431 tarihinde yapılmış diğer bir Türkçe çevirisidir. Mercüme Ahmed, eserinin ilim tasnifiyle ilgili bölümünde ilimleri üç kısma ayırır:

- a. Meslek olarak kabul edilen ilimler: Tabiplik, müneccimlik, hak-kâklık ve şairlik gibi.
- b. İlim olarak kabul edilenler: Çilingirlik, nalbantlık, inşaat ustalığı, kanal kazıcılığı ve benzeri ilimler.
- c. Sırf Tanrı ilmi. Tanrı ilminin rabbânî olarak bilinmesi sebebiyle açıklamaya gerek olmadığını söyleyen Mercüme Ahmed, din ilminden üstün bir ilim olmadığını belirtir ve insanın gücünün yettiğini din ilmini elde etmeye çalışması gerektiğini ifade eder.

Müellife göre bir işi öğrenmede iki gaye vardır: Birincisi o işe muhtaç olmaktır; diğeri ise ulu bir kimse olduğu için, o işe muhtaç olmadığı halde uluların her işi bilmesi gerektiğinden o işi öğrenmesidir. Müellif ayrıca bir işi sadece teorik olarak bilmekle nesnenin elde edilemeyeceğini bunun ancak o işin içine girmekle, onu uygulamakla mümkün olduğunu belirtmektedir.⁶⁵

B. Mehmed Şah Fenâri'nin *Enmûzecü'l-Ulûm*'una Göre

Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi

Farsça *numûde* veya *numûne* kelimelerinin Arapçalaşmış hali olan *enmûzec* "misal ve örnek" manasına gelmektedir.⁶⁶ *Kamus* mütercimi Âsım Efendi tarafından "nemûzec" şeklinde zaptedilen bu kelimenin hemze ile *enmuzec* şeklinde okunmasını güzel ve kurala uygun olarak kabul etmiştir.⁶⁷ Muallim Naci⁶⁸ ve Ferit Devellioğlu⁶⁹ ise bazı ulemânın kavline göre kelimenin fasihinin *nemûzec* olduğunu kaydetmektedirler.

64 Adem Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Muradnâmesi I*, Ankara 1997, s. 133.

65 Keykâvus, *Kâbusnâme I*, çev. Mercüme Ahmed, İstanbul ts., s. 25.

66 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1317, s. 182.

67 Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhîr*, İstanbul 1305, c. I, s. 447.

68 Muallim Nâci, *Lügat-ı Nâci*, İstanbul ts., s. 132

69 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 20. bsk., Ankara 2003, s. 225.

Enmûzec bir yazım tekniği ve eser verme şekli olarak, herhangi bir âlimin ilimlere olan vukûfiyetini göstermek ve döneminde mütedavil olan ilimler ile bu ilimlerdeki tartışmalı mevzularda görüşlerini ortaya koymak için kaleme alınan eserlerin genel adıdır.

Mehmed Şah'ın *Enmûzecu'l-Ulûm*'undan bahsetmeden önce, onun eserini yazarken faydalandığını belirttiği Fahreddin er-Râzî'nin *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâyık'l-Esrâr*⁷⁰ adlı altmış ilimden bahseden Farsça eserine ve eserdeki ilimlere yer vermemiz, bu iki eserin karşılaştırılması açısından son derece önemlidir.

1. Fahreddin er-Râzî'nin *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâyık'l-Esrâr* Adlı Eseri

Râzî'nin *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâyık'l-Esrâr* adlı eseri ilimlerin tanımını, tasnifini ve bu ilimlerin konularıyla ilgili çeşitli bilgileri ihtiva etmekte olup, Harezşahlardan Alaaddin Tekiş'e ithaf edilmiştir. Râzî sistematik bir ilimler tasnifi yapmak yerine sadece ilimlerin adlarını zikredip mahiyet ve muhtevalarını tanıtmakla yetinmiştir.⁷¹ Mehmed Şah, Râzî'nin ayrıca 60'tan fazla ilme yer veren Arapça bir eserinin daha olduğunu duyduğunu, ama kendisinin bunu görmediğini söylemektedir.

Eserde yer verilen ilimler şunlardır:

1. Kelâm
2. Usûl-i fıkıh
3. Cedel

70 Eserin kütüphanelerde *Hadâiku'l-Envâr* ismiyle altı nüshası vardır: Süleymaniye Ktp., Cârullah nr. 1131, 168 vr.; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi nr. 2559, 106 vr.; Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr. 1759, 183 vr.; Bayezid Ktp., Bayezid nr. 3696, 150 vr.; Nuruosmaniye Ktp. nr. 3760, 261 vr.; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed nr. 2385, 168 vr. Eserin ayrıca *Câmiu'l-Ulûm* ismiyle dört nüshası daha vardır: Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr. 3832, 247 vr.; Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr. 2205, 168 vr.; Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 3181, 144 vr., 20 satır; Çorum İl Halk Ktp. nr. 3120, 108 vr. Eserin İstanbul Üniversitesi Arapça Yazmalar bölümünde "saydale"ye kadar olan 28 ilmin Arapça tercümesi vardır; bkz. İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar nr. 4269, 67 vr.

71 Rıza Kurtuluş, "Câmiu'l-Ulûm", *DİA*, c. VII (İstanbul 1993), s. 134. Kurtuluş, makalesinde "(...) bazı kaynaklar kitabın altmış ilim ihtiva ettiğini ve bu sebeple *Sittîni* adıyla anıldığını kaydediyorsa da böyle bir nüshanın mevcudiyeti tespit edilememiştir" demektedir. Halbuki eserin şu nüshaları altmış ilim ihtiva etmektedir: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi nr. 2559, 106 vr.; Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr. 1759, 183 vr.; Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 3181, 144 vr.

4. Hilafiyât
5. Mezheb
6. Ferâiz
7. Vesâyâ
8. Tefsir
9. Delâilü'l-İcâz
10. İlelü'l-Kıraat
11. Hadis
12. Esmâü'r-Ricâl
13. Tevârih
14. Megâzî
15. Nahiv
16. Tasrîf
17. İştikâk
18. Emsâl
19. Aruz
20. Kavâfi
21. Bedâiyü'ş-Şiir
22. Meânî
23. Mantık
24. Tabiat
25. Tabir
26. Firâset
27. Tıp
28. Teşrih
29. Saydale
30. Havâss
31. İksir
32. Marifetü'l-Cevâhi
33. Tılsımât
34. Filâha
35. Kal'ü'l-Âsâr
36. Baytara
37. Bezdere/Bezzât
38. Hendese
39. Misâha
40. Eskâl
41. Âlât-ı Harb
42. Hisâbü'l-Hind
43. Hisâbü'l-Hevâî
44. el-Cebr ve'l-Mukâbele
45. Aritmetik
46. A'dâd-ı Vefk
47. Menâzır
48. Mûsikî
49. Hey'et
50. Ahkâm
51. Reml
52. Azâyim
53. İlahiyyât
54. Makâlât-ı Ehl-i Âlem (fark)
55. Ahlâk
56. Siyaset
57. Tedbir-i Menzil
58. Âhiret
59. Da'avât
60. Adâbü'l-Mülûk

2. Mehmed Şah Fenârî'nin *Enmûzecü'l-Ulûm'u*

Eser her ne kadar bazı kaynaklarda⁷² Molla Fenârî'nin eserleri arasında gösterilmişse de Mehmed Şah'a aittir. *Şekâik* müellifi Taşköprü-

⁷² HŞ, s.49; KZ, c. I, s. 184.

lüzâde, Molla Fenâri'nin torunlarından birinden, "İçinde yüz fenden çeşitli meselelerin açıklandığı risâlenin Molla Fenâri'nin değil, oğlu Mehmed Şah'a ait olduğunu" duyduğunu belirtmiştir.⁷³ Ayrıca *Enmûzecü'l-Ulûm*'un Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 2781 ile Hüsrev Paşa 482 no'lu nüshalarının zahriyesinde ve *Hadâîku'l-Envâr* adlı eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 1131 no'lu nüshasının zahriyesinde bu eserde 60 ilimden bahsedildiğini ve buna Mehmed Şah'ın 40 ilim daha ilave ederek *Enmûzec* diye isimlendirildiğine dair bir kayıt bulunmaktadır. Ayrıca bu kayıt Mehmed Şah'ın *Enmûzec*'inin Osmanlı ilim hayatında mütedavil olduğunu gösteren işaretlerden biridir.

Müellif mukaddimede ilmin fazileti ve âlimlerin meziyetleri ile alakalı olarak bazı âyet ve hadislerle büyüklerin bu konudaki sözlerine yer verir. Daha sonra Cenab-ı Hakk'ın kendisine verdiği nimetlere karşı şükretmek gayesiyle bütün ilimlerden misaller ihtiva eden bir eser telif etmeye karar verdiğini belirtir. Mehmed Şah, Fahreddin Râzi'nin *Hadâîku'l-Envâr fî Hakâyık'l-Esrâr* isimli kitabında 60 ilimden bahsettiğini, kendisinin de buna kırk ilim daha ilave ederek aklî ve naklî olmak üzere yüz değişik ilmi topladığını belirtmiştir.⁷⁴

Mehmed Şah, her ilmin başlığı altında o ilmin meselelerini ve müşkilâtını belirttiğini ifade eder. Konu başlıklarına ilim lafzı ilave edilmişse de gerçekte o başlık altında ilgili ilmin tarifi yapılmamakta, sadece o ilmin çeşitli konularından misaller verilmektedir. Müellif de içeriğine uygun olarak eserini *Enmûzecü'l-Ulûm* şeklinde isimlendirdiğini belirterek buna işaret etmiştir.⁷⁵

Eserin 7 nüshası bulunmakta olup, bu nüshalar şu kütüphanelerde mevcuttur:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa nr. 482. Bu nüsha 209 varak olup 23 satırdır. Nesih hatla yazılmıştır. İstinsah tarihi 19 Şevval 1181'dir. Araştırmamızda hattının da güzel olması sebebiyle bu nüsha esas alınmıştır.
2. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa nr. 2781. Bu nüsha 167 varak olup 19 satırdır.⁷⁶

73 HŞ, s. 49.

74 Mehmed Şah, *Enmûzecü'l-Ulûm*, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa nr. 482, vr. 4b.

75 Mehmed Şah, *Enmûzec*, vr. 4b.

76 Bu nüshanın ferağ kaydında 6 Şevval 827 Perşembe günü kuşluk vaktinde *tesvîd*'inin bittiğine, zahriyesinde ise müellif hattı olduğuna dair kayıt vardır.

3. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa nr. 2782. Bu nüsha 196 varak olup 21 satırdır. Hicrî 999'da istinsah edilmiştir.
4. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa nr. 2783. Bu nüsha 117 varak olup 33 satırdır.
5. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih nr. 3677. Bu nüsha 155 varak olup 27 satırdır.
6. İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar nr. 4684. Bu nüsha 254 varak olup 21 satırdır.
7. İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar nr. 1566/17. Bu nüsha mecmuada bulunan risalelerin on yedincisi olup 226b-282b varakları arasındadır. 23 satırdır. Mukaddime bölümü olmayıp doğrudan ilimlerle ilgili bölümden başlamaktadır.

3. *Enmûzec* Bağlamında Fetih Öncesi Dönemde İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi

Mehmed Şah, eserinde zikrettiği ilimleri *naklî/şer'î*, *aklî/felsefî* ve *âlet ilimleri* olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Tasnifinde şer'î ilimleri öncelikle ele almıştır. Şer'î ilimler usûl-i din, tefsir, hadis, usûl-i fıkıh, fıkıh, tasavvuf ve siyer ilimleridir. Âlet ilimleri, lügat ilimleri ve mantık olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Felsefî ilimler ise öncelikle *teorik* ve *pratik* olarak taksim edilmektedir. Teorik ilimler metafizik, fizik ve matematik ilimler diye tasnif edilmiştir. Pratik ilimler ise ahlâk, siyaset, tedbîr-i menzil ve adâbü'l-mülûktur.

Mehmed Şah'ın kelâm ilmini, ilimler tasnifinin başına almasının nedeni kelâm ilminin Tanrı, âlem ve dünya tasavvurunu belirlemesi ve bu sebeple diğer ilimler için bir şemsiye vazifesi görmesidir. Gazzâlî kelâm ilmini ilimlerin aslı, diğer ilimleri de onun bir fer'i olarak kabul etmiştir. Tefsir ilminin kelâm ilminden sonra gelmesi ise Allah'ın insanlara hitabı olan Kur'ân-ı Kerîm'in bu ilimle bilinmesi sebebiyledir.

Müellif kelâm ilminin neden tasnifinin en üstünde bulunduğu ile ilgili olarak *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Fâtîha li'i-Beydâvî* adlı eserinin Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 596/3'teki müellif nüshasında, kendisine "Tefsir ilmi şerefi itibariyle en üstün ilim olması gerekirken kelâm ilminin üstün olmasının sebebi nedir?" diye sorulduğunu ifade eder. Mehmed Şah'ın bu soruya cevabı şu şekildedir: "Kelâm ilminin üstün olmasının sebebi, malumatının şerefi itibariyle değil, mevzuunun umumiyetine itibarladır."⁷⁷

⁷⁷ Nuruosmaniye Ktp., nr. 596/3, vr. 6a.

Mehmed Şah'ın, eserinde *bakâyyık*, *maârif* ve *menâzil* ilimlerine yer vermesi Osmanlı Devleti'nde ulemâ hanedanı olan Fenârîler eliyle Osmanlı ilim geleneğine yerleşen kelâmî-irfânî ilim anlayışına ve vahdet-i vücud nazariyesine işaret etmektedir. Bu ilimlerin Mehmed Şah'ın tasnifinde mevcut olması, ayrıca Davud-ı Kayserî'nin Osmanlı ilim geleneğindeki merkezî yerini göstermesi bakımından önemlidir.

Gizli ilimlere tasnifte çokça yer verilmesi de kendisinden gizli ilimleri tahsil ettiğini daha önce belirtmiş olduğumuz Abdurrahman Bistâmî'nin Mehmed Şah Fenârî üzerindeki etkisiyle açıklanabilir.

4. *Enmüze'*de Zikredilen Meselelerden Örnekler

1. İlm-i tevârîh bölümünde üç meseleye yer vermiştir. Bunlardan birincisi Acem meliklerinin tarihidir ki, Mehmed Şah bunları dört tabakaya ayırmaktadır:

- I. Tabaka *Biyşadiyye* olup bunlar 9 melikdir.
- II. Tabaka *Kiyaniyye* olup bunlar 10 melikdir.
- III. Tabaka *Eşkaniyye* olup bunlar 11 melikdir.
- IV. Tabaka *Sasaniyye* olup bunlar 30 melikdir.

İkinci mesele Hulefâ-i Râşidîn ve Hulâfa-i Beni Ümeyye hakkındadır. Mehmed Şah, Hz. Muhammed'in "Benden sonra hilafet otuz sene devam edecek" diye buyurduğunu, bu sürenin ise Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hasan ile tamamlandığını söylemektedir. Benî Ümeyye ise 12 halifedir.

Üçüncü mesele ise Hulefâ-i Benî Abbas hakkındadır. Burada 47 halifenin ismini sayan Mehmed Şah, Abbâsî hanedanınının 4 Safer 656 tarihinde sona erdiğini belirtmektedir.

Mehmed Şah'ın tarihi Farşlılar ile başlatmasının nedeni dünya tarihini doğrusal olarak ve cihanşümul bir bakış açısıyla Farişî tarihine göre düzenleyen Selçuklu geleneğiyle ilgili olabilir. Burada Fars tarihinden başkasını kabul etmeme durumu değil, merkezde olana vurgu yapılması sözkonusudur.⁷⁸

2. İlm-i kısas-ı enbiyâda ise bir mesele bulunmaktadır ki, bu çerçevede nebî ile resûl arasındaki fark, ulû'l-azm peygamberler, peygamberlerin adedi, kitapların adedi konularından bahsedilmektedir.

⁷⁸ İhsan Fazlıoğlu, "Sultan I. Alaeddin Keykubad'a Sunulan Siyasetnâme: *el-Letâifü'l-Alâiyye fî Fedâilî's-Senâiyye*", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, sy. 3 (İstanbul 1997), s. 237.

3. İlm-i mantıkta ise bir asıl ve bir işkâl vardır. “Asıl”da cihet (modalite) meselesinden bahsedilmektedir ki *cihet* mahmûl ile mevzû arasındaki nisbetin (mahmûlün mevzûda sübûtunun) keyfiyetidir. Bu keyfiyet dört tanedir: *Zaruret*, *devam*, *lâ-zaruret* ve *lâ-devam*. Bunlardan *zaruret* beşe, *lâ-zaruret* dörde, *devam* üçe ayrılır ki, böylece cihetler on üç tane olmuş olur.

“İşkâl” kısmında ise *sâlîbe-i basîta* ile *mûcibe-i ma’dûleti’l-mahmûl* arasındaki farklar incelenmektedir.

5. Mehmed Şah Fenârî’nin *Enmûzecü’l-Ulûm* Adlı Eserinde Yer Verdiği İlimler

1. Usûlu’d-din (5b-7b): İslâm kaideleri üzere Cenâb-ı Hakk’ın zât, sıfat ve fiillerinden, nübüvvet ve risâlete ait meselelerden, mebd’ ve meâd itibarıyla kâinâtın ahvâlinden bahseder.
2. Tefsir (7b-11b): İnsan takati miktarınca ve Arapça’nın kuralları gereğince Kur’ân-ı Kerîm’in manasından bahseder.
3. Hadis (11b-13b): Hz. Peygamber’in sözlerinden, fiillerinden ve hallerinden bahseder.
4. Hakâyık (13b-15b): Vahdet-i vücud nazariyesi ile ilgili ilimlerden olup mevcut ve ma’dûm bütün mümkinâtın hakikatlerinden bahseder.
5. Kiraat (15b-18a): Kur’ân âyetlerinin okunmasında yedi farklı rivayet olması sebebiyle, Arapça’nın yardımıyla Kur’ân-ı Kerîm’in sûrelerinden bahseder.
6. Delâilü’l-icâz (18a-21b): Kur’ân-ı Kerîm’in insanları âciz bırakan veciz ifadesinin delalet ettiği manalara dair ilimdir.
7. Ma’ârif (21b-22a): Marifet, marifet-i nefis yani kişinin kendi zâtını bilmesi, marifet-i Mübdi‘ yani kişinin kendisini var edeni bilmesi ve Mûcid’ine karşı acz ve ihtiyacı bilmek olmak üzere üç türdür. Ma’ârif buna dair ilimdir.
8. Menâzil (22a-31a): İnsan-ı kâmilin seyr-i sülûkündeki mertebelerden bahseder.
9. Usûl-i fıkıh (31a-44b): Şer‘î hükümlerden ve bunların kendisinden çıkarıldığı Kitap, sünnet, icma ve kıyastan bahseder.
10. Cedel (44b-47b): Herhangi bir mevzuyu rakibine kabul ya da reddettirme ilmidir.
11. Fetâvâ (47b-50b): Fakihlerin verdikleri hükümlerden bahseder.
12. Kazâ (50b-52a): Kadınlarda bulunması icap eden âdab kurallarından bahseder.

13. Ferâiz (52a-56b): Ölen bir kimsenin vârisleri belli olduktan sonra miras olarak kalan malın paylaşılması için ilgili farzların hesabına dair kanunları öğretir.
14. Hükümü'ş-şerâyi' (56b-62a): Cenâb-ı Hakk'ın dinî hükümleri neden koyduğunun hikmetlerine dair ulemanın gücünün yettiğince getirdiği delillerden bahseder.
15. Tasavvuf (62a-65a): Cenâb-ı Hakkı bilmeye götüren sebeplerden ve kâmil bir insan olmanın yollarından bahseder.
16. Esmâü'r-ricâl (65a-67a): Hz. Peygamber'den hadis rivayet eden kişilerden ve onların biyografilerinden bahseder.
17. Siyer (67a-76a): Hz. Peygamber'in hayatından bahseder.
18. Kısas-ı enbiyâ (76a-81b): Peygamberlerin hayatlarından bahseder.
19. Megâzî (81b-88a): Hz. Peygamber'in savaşlarından ve gazilerin menkıbelerinden bahseder.
20. Tevârîh (88a-91b): Geçmiş kavimlerin ahvâlinden, ülkelerinden, merasim ve âdetlerinden, onların atalarından ve vefat tarihlerinden bahseder.
21. Metn-i lügat (91b-93b): Her bir kelimenin hangi harflerden meydana geldiğini ve anlamını bildiren sözlük ilmidir.
22. Tasrîf (93b-96b): Kelimelerin kuruluş, türeyiş ve çekimlerinden bahseder.
23. İştikâk (96b-98a): Aralarında anlam ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden türetilmesinden bahseder.
24. Nahiv (98a-100b): Cümle bilgisi. Kelimenin cümle içindeki durumu ve bu duruma göre uğradığı değişikliklere dair ilim.
25. Meânî (100b-103a): Halin icap ettirdiği duruma göre söz söylemekten bahseder.
26. Beyân (103a-106a): Bir anlamı değişik yollarla ifade etmenin usul ve kaidelerinden bahseder.
27. Bedî'(106a-109a): İfadenin lafız bakımından kusursuz, mana bakımından makul ve aynı zamanda bir âhenge sahip olmasının kurallarından bahseder.
28. Mülhekât-ı bedî': (109a-110a)
29. Aruz (110a-112b): Nazımda uzun veya kısa, kapalı veya açık hecelerin âhenkli dizilerine dayanan bir nazım sistemi olup Arap edebiyatında doğmuş, daha sonra Türk ve Fars edebiyatlarına da geçmiştir.

30. Kavâfi (112b-114b): Nazımda beyitlerin sonunun uygunluk ve uygunsuzluğundan bahseden ilim.
31. Emsâl (114b-115b): Güzel konuşmasıyla meşhur kimselerin, söyledikleri sözlerin niçin, nerede ve ne zaman söylendiğinden bahseder.
32. Def'u'l-metâin (115b-119a): Bu ilim iki çeşittir. Birincisi Def'u'l-metâin ani'l-Kur'ân'dır ki, dalâlet sahibi kimselerin Kur'ân'ın lafız ve manası hakkında ileri sürdükleri şüpheleri ortadan kaldırmaktan bahseder. İkincisi ise Def'u'l-metâin ani'l-hadis'tir. Bu ilim ise hadislerden bazısının Hz. Peygamber tarafından söylenip söylenmediğine dair ileri sürülen iddiaların ortadan kaldırılmasına daîrdir.
33. Elgâz ve mu'ammayât (119a-124a): Bir lafzın delâlet ettiği manaya kapalı olarak delâletinden bahseder.
34. İnşâ (124a-126a): Resmî ve özel yazışmaların belirli bir usule yapılmasının inceliklerinden ve mektup yazma sanatından bahseder.
35. Hattü'l-istivâ: Düzgün yazı yazma ilmi. Harflerin satırlarda nasıl yazılması gerektiğinden, noktalama ve durak işaretlerinden, bu duraklara göre nasıl durulacağından, harflerin ve kelimelerin birbirine nasıl bağlanacağından bahseder.
36. Mantık (126a-129a): Kanunlarına riâyet edilince zihni hatadan koruyan ilimdir.
37. Mevzûât (129a-132a): İlimlerin mevzularından ve ilkelerinden bahseder.
38. İlahiyyât (138b-140b): İslâm akaidine göre Allah'ın zât ve sıfatlarından bahseden ilim.
39. Melekiyyât (140b-142a): Meleklerin ahvâlinde, başlangıç ve ortaya çıkış hallerinden bahseder.
40. Sem'u'l-kiyân (132a-134b): Gökyüzünün merkezinden bahseden ilim.
41. Semâ ve âlem (134b-136b): Göksel cisimlerin ve yerin şeklinden, madde ve cisimlerin değişimlerinden bahseder.
42. Mizâciyyât (136b-138b): Maden, bitki ve hayvanların yaratılış sebeplerinden bahseder.
43. Tıp (142a-144a): Bu ilim sıhhatin korunması ve hastalığın iyileştirilmesi bakımından insan bedeninden bahseder.
44. Teşrih (144a-145a): Vücudun damar, sinir, kırkırdak, kemik, et ve başka uzuvlarının her birinin durumundan bahseder.

45. Kihâle (145a-146a): Gözün muhafazasından ve göz hastalıklarının iyileştirilmesinden bahseder.
46. Baytara (146a-146a): Atların sağlıklı veya hastalıklı oluşundan, sağlıklarının nasıl korunacağından ve hastalıklarının nasıl tedavi edileceğinden bahseder.
47. Bezdere (146a-146b): Doğancılık. sağlıklarını korumak, hastalıklarını gidermek, avda gücünü ve güçsüzlüğünü gösteren belirtileri bilmek bakımından yırtıcı kuşların durumlarından bahseder.
48. Saydale (146b-147a): Eczacılık. Bitkilerin fayda ve zararlarını belirterek onlardan ilaç yapma ilmi.
49. Cevâhire (147a-147b): Gerek elmas, lâl, yakut ve firuze gibi kara mücevherlerinin, gerekse inci ve mercan gibi deniz mücevherlerinin niteliklerinden bahseder.
50. Filâha (147b-148a): İlk çıkışından iyice olgunlaştığı ana değin bitkiye nasıl bakım yapılacağından bahseder.
51. Kal'ü'l-âsâr (148a-148a): Elbiselerdeki lekeleri giderme ilmi.
52. Tabir (148a-149b): İnsanların rüyaları ile gelecekte olabilecek olan olaylar arasında münasebeti tabir etme, yorumlama ilmi.
53. Firâset (149b-149b): İnsanların, diğer varlık ve olayların iç yüzünü keşfetme, gelecek hakkında doğru tahminlerde bulunma mektebine dair ilim.
54. Tılsımât (149b-151a): Semâvî kuvvetlerle yeryüzü kuvvetlerinin mecz edilmesi yoluyla sihir yapma ilmi.
55. Neyrencât (151a-1552b): Nesnelerin gizli özelliklerinden faydalanarak kazanılan gizli ilimleri yazmak sûretiyle sihir yapma ilmi.
56. Havâssü'l-hayvânât (152b-153a): Çeşitli hayvanların özelliklerinden, şekillerinden, bilinmeyen yönlerinden, faydalarından ve zararlarından bahseder.
57. Havâssü'l-ahcâr (153a-154a): Filizlerin tabiat ve renklerini, oluşumlarını, meydana çıkarılmalarını, topraklı kısımlarından ayrıştırılmalarını, tabiat ve ağırlıklarının farklılığını ve sayılarını öğreten ilim.
58. Havâssü'l-eşcâr (154a-155a): Bitki türlerinin özelliklerinden, bilinmeyen yönlerinden, şekillerinden, fayda ve zararlarından bahseder.
59. Sanat (155a-155b): Sanat hilelerinden bahseder.
60. İhfâ (155b-156a): Kişinin kendini yanında bulunanları gözden gizlemesinden bahseder.

61. Sibâha (156a-158a): Yüzme ilmi.
62. Hey'et (158a-161b): Gezegenlerin ve yıldızların gökyüzündeki konumları, hareketleri ve bunlardan hareketle zic ve takvimlerin hazırlanmasından bahseder.
63. Havâssü'l-ekâlim (161b-163b): Her iklim ve beldede olan fayda ve zararlardan, garip ve acayip eserlerden bahseder.
64. Mekâdirü'l-ulviyyât (163b-165b): Yıldızların ve göklerin mil ve fersah ile miktarından, Güneş, Ay ve yeryüzünün büyüklüğünden, gök cisimlerinin her birinin diğerine uzaklığından bahseder.
65. Mûsikî (165b-166b): Makam ve ezgilerin usûlünü, seslerin nasıl düzenleneceğini, müzik âletlerinin nasıl yapılacağını ele alır.
66. Hendese (166b-169a): Kendisiyle miktar ve ölçülerin durumları, bir miktarın diğerine oranı, özellikleri ve şekilleri bilinen ilim.
67. Eskâl (169a-170a): Taşınan eşya veya yükün ağırlık merkezini tespit ederek az bir kuvvetle çok ağır cisimleri taşıyan âletleri yapma ilmi.
68. Âlât-ı harb (170a-170a): Mancınık ve buna benzer savaş âletlerinin nasıl yapılacağından bahseder.
69. Misâha (170a-171a): Uzunluk, yüzey, hacim, ağırlık ve miktar gibi ölçü gerektiren veya buna imkân veren bütün büyüklüklerin ölçülmesi.
70. Aritmetika (171a-172a): Sayıların türleri ve durumlarından, bir sayının diğerine oranından, özellik ve şekillerinden bahseder.
71. Meftûh (172a-172b): Bütün hesap çeşitlerinin ortak adıdır.
72. el-Cebr ve'l-mukâbele (172b-174a): Bir denklemde bilinenlerin yardımıyla bilinmeyen niceliklerin tespitini öğretir.
73. Hisabu'l-Hind (174a-175a): Hesap yaparken Hind rakamları kullanıldığı için bu ismi alan ilim, içi toprak veya kumla dolu tahta bir levha üzerinde hesap yapma ilmidir. Bu sebeple *Hisâbu'l-gubâr* da denilmektedir.
74. Ukûd (175a-175b): Ukûd'dan maksad parmak boğumlarıdır. Her birini belli bir sayı karşılığında kabul edip, sonra parmakların şekil ve konumları için de birler, onlar, yüzler ve binler basamağı tertip ederek bunlar yardımıyla hesap yapma ilmi. *Hisâb-ı hevâî, akd, isba'* ve *yed* de denmektedir.
75. Üker (175b-176b): Küreler ile ilgili ölçülerin durumlarından bahseden ilim.

76. Üker-i müteharrika (176b-178a): Hareketli olmaları sebebiyle küreler ile ilgili olan miktarların hallerinden bahseder.
77. Menâzır (178a-181a): Perspektif (özellikle göz yanılmaları), yansıma (aynalar), yakıcı aynalar ve bunun yanında Güneş ışığı ile hâle ve gökkuşağı gibi atmosfer olaylarının geometri açısından incelemesidir.
78. Nücûm (181a-183a): Gök cisimlerinin farklı konumlarından hareketle oluş ve bozuluş âleminin çeşitli mertebelerindeki değişimleri önceden görme, öğrenme ilmidir.
79. İhtiyârât (183a-184a): Gezegenlerin türlü vaziyetlerine göre herhangi bir işin yapılıp yapılmaması için en uygun zamanı tayin etme ilmi.
80. Usturlâb (184a-184b): Gök küresinin bir düzlem üzerine izdüşümü veya bu izdüşümün bir doğru üzerine izdüşümü veyahut hiçbir izdüşüm olmadan bir küre ile temsil edilmesine göre üç esas tipe irca edilebilen muhtelif astronomi âletlerinden, bu âletlerin yapım ve kullanımından bahseder.
81. Rub'ı daîre (184b-185a): Dairenin dörtte biri şeklindeki bir astronomi âleti olup namaz vakitlerinin belirlenmesinde kullanılır.
82. Da'vetü'l-kevâkib (185a-187a): Feleklerin yardımı ile sihir yapma ilmi.
83. Teshîrû'l-cin (187a-188b): Cinleri ele geçirme, onlara sahip olma ilmi.
84. Hurûf (188b-190b): Harfler ve rakamlarda tabiat ve hadiseleri etkileme gücünün bulunduğu düşünerek bunlardan hareketle gaybdan haber elde etmeye dair ilim.
85. Simya (190b-191b): Nesnelerin cevherlerini birbirine dönüştürme ilmi.
86. Havâssü'l-Kur'ân (191b-192a): Bazı maksatlara ulaşmak için Kur'ân'dan bazı kelime, âyet ve sûrelerin belli bir tertibe göre okunması veya yazılması ilmi.
87. Havâssü'l-esmâ (192a-192b): Bazı maksatlara ulaşmak için Esmâü'l-Hüsna'nın belirli bir tertibe göre yazılması ve okunması ilmi.
88. Vefk (192b-194b): Vefk'ten maksat kare şeklindeki cetvellerdir. Dört gözlü olan bu cetvellerin enine ve boyuna eşit sayıdaki rakam veya harflerle hesap yapılır.
89. Reml (194b-195b): Harf ve işaretlerden oluşan ve burçların on iki özel şekline delâlet eden şekillerle gelecekte haber verme.

90. Remy (195b-197a): Yay, mancınık vb. savaş âletleri vâsıtasıyla atış yapmayı öğreten ilim.
91. Melâhim (197a-200b): Bu ilim ahvâlin zaptı ve yıldızların ahkâmı yoluyla savaş gibi büyük olaylara dair bilgi verir.
92. Salâtü'l-havâyic (200b-201b): Hz. Peygamber'in hadislerinde rivayet olunduğu şekliyle duhâ, tesbih ve teheccüd gibi hâcet namazlarından bahseder.
93. Zebûriyât (201b-202a): Hz. Davud'a indirilen Zebûr isimli kitap-tan hüküm çıkarma ilmi.
94. Rukye (202a): Sihir yapma.
95. Da'avât (202a): Dualardan bahseden ilim.
96. Makalâtü'l-fırak (202a-206b): İlahiyatla ilgili itikâdî mevzularda bâtil mezheplerin görüşlerinden bahseder.
97. Ahlâk (205b-206b): Ferdin kendini idaresi. Kişinin doğru ve yanlış olan fiilleri bildikten sonra iyi olanları yapıp kötülerden kaçınmasına dair ilim.
98. Siyaset (206b-207b): Devlet ve toplum idaresi.
99. Tedbîr-i menzil (207b-208a): Aile idaresi ve ekonomisi. Kişinin eşi ve çocukları ile ilişkilerini düzenleyen ilim.
100. Âdâbü'l-mülûk (208a-209a): Hükümdarların yapması ve kaçınması gereken fiilleri bildiren ilim.

Sonuç

İlimler, insanın varlıkla kurduğu ilişkinin bir sonucu olarak belli bir dünya görüşü çerçevesinde üç farklı şekilde tasnif edilir. Bunlardan ilki *ilimler listesi* şeklinde olup sadece ilimlerin isimlerinin zikredilmesinden ibarettir. İkincisi ise *mesail listesi*dir ki bu da tasnifin yapıldığı dönemde tartışılan meselelere dairdir. Üçüncüsü ise ilimlerin mevzularından bahseden *tasnif* metinleridir. Bu anlamda fetih öncesi dönemde Osmanlı Devleti'nde yazılan ilim tasnifi metinleri *ilimler listesi* ve *mesail listesi* şeklindedir. *Enmûzec* de bu tasnifte mesail listesi içinde yer almaktadır.

Mehmed Şah Fenârî'nin ilimler tasnifi bu dönemdeki ilim zihniyetine dayanmaktadır. Müellif, tasnifinde Fahreddin Râzî-İbn Arabî ile başlayıp Molla Fenârî-Davud-ı Kayserî ile devam eden kalamî-irfanî çizgideki ilimler ile Bistamî'nin gizli ilimlerini beraberce ele almaktadır.

Bütün bu çalışmaların bir başka önemli yanı, kuruluş döneminde kaleme alınan bu ilim tasnifi metinlerinin, Osmanlı dönemindeki en mükemmel ilimler tasnifi metni olan Taşköprülüzâde'nin *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*'una da zemin teşkil etmesidir. Bu anlamda kendilerinden bahsedilen tasnif metinleri ve hususen Mehmed Şah Fenârî'nin *Enmûzec*'i Taşköprülüzâde'nin hazırlayıcısı olmuştur denilebilir.

Enmûzec'de zikredilen tanımlar ve çözümlenmeler daha sonraki ilim tariflerinde de kullanılmıştır; mesela *Enmûzec*'in aded bölümündeki sayı tanımı ile Ali Kuşçu'nun tanımı birbirine uymaktadır.